

УДК 341.384

В.І. АКУЛЕНКО

Віктор Іванович Акуленко, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, лауреат премії імені академіка В.П. Василенка

ДЕЩО ПРО НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ «РЕСТИТУЦІЇ» КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ З УКРАЇНИ

Закон не дишло, але в культурно-реституційний простір вийшло

Серед культурної і наукової громадськості донині не припиняються дискусії щодо правомірності односторонніх передач Україною «Архіву Баха» Німеччині, колекції Кенігса Нідерландам та інших культурних цінностей іноземним державам. Адже вони були державною власністю України, як культурні цінності, переміщені внаслідок Другої світової війни, як компенсація за зруйновані й пограбовані нацистами українські музеї, архіви, бібліотеки, історичні пам'ятки тощо.

Постає питання, чому в постановах, розпорядженнях та інших актах Кабінету Міністрів України про передачу (дарування) культурних цінностей іноземним державам, а також про виключення цих культурних цінностей з Національного архівного фонду і Музейного фонду України, обмежуються тільки загальним згадуванням, що ці акти прийняті відповідно до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»¹. У цьому Законі немає правових норм, які б регулювали здійснення таких односторонніх реституційних акцій культурних цінностей, які перебували в державній власності. Задумували й проводили їх очільники держави з суто політичних мотивів.

Зате в наукових публікаціях, у яких автори-неюристи довільно тлумачать Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», законність подібних передач культурних цінностей не підлягає сумніву. Зокрема, звернемось до обширної статті історика, кандидата історичних наук С. Кота «Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення і реституції культурних цінностей»². Одразу зазначимо, що предметом нашої дискусії є цей аспект публікації, а також деякі міжнародно-правові питання, пов'язані із застосуванням національного законодавства в цій сфері. Автор, зокрема, зазначає: «На думку ряду фахівців-правників, повернення Німеччині нотного “архіву Баха” не відповідало українському законодавству. Проте, на наше глибоке переконання, з правового погляду (підкреслено – В.А.) акт повернення Німеччині «архіву Баха» цілком згідний з міжнародно-правовими нормами, що регламентують співробітництво у справі повернення й реституції культурних цінностей, у тому числі втрачених під час Другої світової війни та у зв'язку з її наслідками. Відповідає він також окремим положенням українського законодавства, зокрема ст. ст. 1 і 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»... Отже, в цілому цей акт передачі був належно регламентований і унормований юридично. Позитивно його можна оцінити і з морального боку – як акт справедливості щодо законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни...»³.

У публікації С. Кота «Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.)» фаховій аргументації правників відведено все те ж одне речення безіменної згадки: «Як порушення міжнародно-правових норм та норм українського законодавства розцінили цей акт передачі культурних цінностей деякі українські фахівці з права»⁴.

Інший автор О. Опанасенко у статті «Проблема повернення культурних цінностей (Україна-Німеччина)» також зазначає: «На переконання ряду правників (підкреслено – В.А.) повернення Німеччині нотного «архіву Баха» суперечило українському законодавству»⁵. Хто ж входить у цей перелік і в чому фахові заперечення науковців-юристів щодо цих реституційних акцій?

На думку С. Кота, з правового погляду (підкреслено – В.А.) акт повернення Німеччині «архіву Баха» цілком відповідає міжнародно-правовим нормам, котрі регламентують співробітництво у справі повернення й реституції культурних цінностей, зокрема і втрачених під час Другої світової війни та за її наслідками. Від-

повідас ця акція також окремим положенням українського законодавства, зокрема ст. ст. 1 і 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»⁶.

О. Опанасенко в статті «Реституції в контексті Європейських домовленостей»⁷ повернулася до питання реституції культурних цінностей, яке «є наразі актуальним та популярним серед сучасних вчених-істориків» і яке автором «у дисертаційному дослідженні було розглянуто та проаналізовано... у відносинах між незалежною Україною та об'єднаною Німеччиною».

Що ж нового привнесено тепер у цей реституційний контекст? По-перше, маємо неузгодженість у назві статті, оскільки термін «домовленості» політичний, а «реституція» – юридичний. Зі змісту статті не зрозуміло, наскільки обґрунтованими є використання у назві цієї публікації терміна «домовленості» замість словосполучення «міжнародні договори». Адже «домовленість» – це певні умови, досягнуті попередньою розмовою, переговорами, а за міжнародним договором держави беруть на себе взаємні зобов'язання, у тому числі в реституційній сфері.

Крім того, авторка помилково вживає термін «реституція» у множині, коли у правознавстві він завжди застосовується тільки в однині. Що ж до визначення терміна «реституція», то воно в неї з побіжним посиланням на Вікіпедію з'ясується як «відновлення стану майна, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди». І тут же якийсь плутане і недоладне авторське теоретизування: «Отже, про реституції згадують, безумовно, в умовах післявоєнного часу та можливо в умовах мирного часу, коли мають місце захоплення чужої території. Тоді за умов міжнародного права, якщо втрачені цінності неможливо повернути в натурі, то відшкодовується їх вартість у грошах»⁸.

Якщо звернутися до висновків її автореферату дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, то взагалі заплутаємося в реституційних тенетах: «5. Проведений аналіз показав, що між двома державами виникла і розвивається нова форма культурної співпраці – реституції... Важливою особливістю реституції між Україною і Німеччиною є перехід з площини конфлікту у площину культурного діалогу»⁹.

Коли б О. Опанасенко звернулася хоча б до «Юридичної енциклопедії», то з'ясувала б, що реституцією є: 1) у цивільному праві – відновлення майнового стану, що існував до правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку; 2) у міжнародному праві – вид матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інше протиправне діяння; 3) реституція культурних цінностей, яка виокремлюється серед інших видів реституції в міжнародному праві ще з XIX ст., спочатку як звичай, а потім у міжнародних документах, і є особливою формою повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави, або компенсацією рівноцінних при його втраті¹⁰.

«Реституції – як одна з форм культурного співробітництва, започаткована на початку 1990 рр., останнім часом являє собою один із жаків, що активно просувається Росією в український простір для відлякування від шляху до Євроінтеграції»¹¹. «Втім, уже в 1996 р. Російський парламент прийняв закон, згідно якому все трофейне мистецтво переходило у власність Росії, – продовжує О. Опанасенко, – цей закон викликав великий резонанс у міжнародному суспільстві», так як «суперечив правовим нормам інтернаціонального постулату»¹² (підкреслено – В.А.).

Не зайве було б дізнатися, що авторка розуміє під цими термінами. Адже будь-який міжнародний постулат має певні умови виконання (що є його змістом), а вони можуть бути різні, як різним може бути також їх тлумачення.

У статті О. Опанасенко про «реституції» на сторінках 69 і 70 зустрів формулювання з моєї монографії¹³, а саме: «Реституційний процес... – це шлях компромісів, паритетності зобов'язань, збалансованості національних інтересів, які базуються не тільки на добрій політичній волі, а й на справедливості і праві» (С. 275), або «Нашій країні ще бракує досвіду, професійного підходу щодо повернення втрачених шедеврів із-за кордону» (С. 281), пересвідчився, що читають і використовують мої думки як свої, не роблячи при цьому відповідні посилання.

Означу також інші погрішності в бібліографічних посиланнях. Так, наведеної О. Опанасенко цитати зі Статуту ЮНЕСКО взагалі немає в статті доктора права, завідувачки відділу міжнародних стандартів сектору культури ЮНЕСКО Л. Протт «Закони ЮНЕСКО щодо захисту і збереження культурної спадщини народів світу» зі збірника «Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи». – К., 1997. – Вип. 10. – С. 18–33. До того ж посилання на конвенції ЮНЕСКО та інші міжнародні договори прийнято робити на відповідну джерельну базу – офіційні збірники документів, а не брати з праць інших авторів тощо.

У полоні суб'єктивного тлумачення закону

В одному з експертних висновків щодо з'ясування правових колізій у міжнародних документах та національному законодавстві про повернення та реституцію культурних цінностей на претензії Німеччини та інших держав зазначається: «У контексті практичної реалізації міжнародної співпраці щодо розшуку та повернення втрачених культурних цінностей також виникає запитання, яким чином дії по поверненню певних культурних цінностей мають узгоджуватися з положенням ст. 14 «Культурні цінності, що не підлягають вивезенню з України» даного закону, якого визначено: «Вивезення з України не підлягають культурні цінності, занесені до Державного реєстру Національного культурного надбання; культурні цінності включені до Національного архівного фонду; культурні цінності, включені до Музейного фонду України». При цьому під терміном «вивезення» закон розуміє наступне: «вивезення культурних цінностей – фактичне переміщення

юридичними чи фізичними особами з будь-якою метою через митний кордон України культурних цінностей з території України без зобов'язання їх зворотного ввезення в Україну» (ст. 1). Ця норма закону не суперечить іншим його статтям, у яких передбачені можливості повернення незаконно ввезених в Україну культурних цінностей або культурних цінностей, походження яких пов'язане з історією та культурою інших держав. У разі ухвалення відповідними державними органами рішень щодо передачі таких культурних цінностей, вони в установленому законодавством порядку мають бути виключені з відповідних реєстрів або державних фондів України»¹⁴.

Ось так просто і «законно» вирішується складна міждержавна проблема, коли не розуміють чи не хочуть розуміти, що згідно з чинним законодавством правовий статус культурних цінностей, які перебувають у державній власності, і культурних цінностей, які перебувають у приватній власності фізичних і юридичних осіб, різний. Забувають, що культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни, є частковою компенсацією за заподіяні окупантами збитки. Ось про ці дві основоположні позиції і буде йтися далі.

По-перше, слід нагадати, що тлумачення норм права – не простий інтелектуальний процес. Він потребує юридичних знань для з'ясування і роз'яснення (інтерпретації) волі законодавця, матеріалізованої в нормі права для правильного її застосування й реалізації. Предметом тлумачення є норма права, її текст, а також пов'язані з нею правові й неправові джерела.

Процес з'ясування норми права здійснюється, головним чином, з допомогою таких способів тлумачення: 1) логічний спосіб – сукупність логічних прийомів і правил; 2) мовний спосіб – сукупність мовних правил, а також спеціальних мовних правил, розроблених правовою наукою; 3) системний спосіб – сукупність прийомів і правил, розроблених юридичною наукою на підставі вчення про системність права; 4) історичний спосіб – сукупність прийомів та правил (порівняльні висновки, аналіз історичних обставин, причин ухвалення норм права та її завдань і мети) для з'ясування генези норми права, її зв'язків із неправовими джерелами.

Достовірність з'ясування норми права досягається суб'єктом її тлумачення тільки в процесі застосування усієї сукупності способів тлумачення, що адекватні дійсному змісту норми права та відповідають критеріям істинності і правильності результату тлумачення¹⁵. Інакше тлумачення Закону, у тому числі Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», навіть, коли його знають напам'ять як «Отче наш», буде суб'єктивним і тенденційним. Як вправно не підтасовувати його статті під свою старанно лобійовану ідею, але статті закону – не гральні карти... Недарма ще Возний Тетерваковський із п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського шкодував, що навіть: «Когда би я імів – теє-то як його – столько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих в Магдебурському праві, то і сих не довліло би на восхваленіє ліпоти твоєї!»¹⁶.

Офіційне тлумачення Конституції та Законів України надається тільки Конституційним Судом України. Неофіційне роз'яснення змісту норм права за рівнем компетентності і обґрунтованості поділяється на: доктринальне тлумачення, яке дають суб'єкти науки держави і права; професійне тлумачення, яке дають юристи-практики та побутове (буденне) тлумачення, яке дають неюристи, будь-які суб'єкти тлумачення, за винятком вищеназваних категорій.

Оскільки до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» немає офіційного коментаря, як «деякі фахівці з права» (за словами опонентів), пропонуємо разом із адвокатом, кандидатом юридичних наук, науковим співробітником Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України В. Максимовим власне доктринально-професійне тлумачення правових норм, які стали в цій праці предметом наукової дискусії. Мій колега В. Максимов перший в Україні захистив дисертацію з міжнародного права у цій сфері на тему: «Правова охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО»¹⁷, офіційним опонентом якої був доктор історичних наук, професор П.Т. Тронько, академік НАН України, Голова Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначає, що в цьому Законі термін «повернення культурних цінностей» – це «сукупність дій, пов'язаних із ввезенням на територію України чи вивезенням із території України на території інших держав культурних цінностей відповідно до позовів і звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав» (абзац двадцять четвертий ст. 1). Із цього визначення випливає, що правовою підставою для повернення культурних цінностей можуть бути визнання позову (тоді, коли позов вже подано і прийнято до розгляду судом, але рішення суду ще не винесене), задоволення звернення, виконання судового рішення.

Отже, жоден із трьох названих випадків не передбачає цивільно-правового або іншого договору як безпосередньої підстави виникнення зобов'язання із повернення. Можна, звичайно, заперечити цій тезі: за результатом розгляду звернення про повернення цілком можна укласти договір про повернення, так само і після подання до суду позову про повернення справу можна закінчити мировою угодою, яка буде затверджена рішенням суду. Проте названі випадки все ж таки слід розглядати саме як окремі випадки, суть же визначення загального поняття «повернення культурних цінностей» полягає, на нашу думку, в тому, що саме для виникнення правової підстави такої дії (повернення) ніяких договорів не потрібно – така підстава існує і при її реалізації укладання договору є шляхом можливим, а не обов'язковим.

Стаття 5 цього Закону іменується «Повернення культурних цінностей з території України». З урахуванням згаданого вище визначення поняття «повернення культурних цінностей» можна було б припустити, що ця стаття містить правові норми, які регулюють ті або інші особливості в суспільних відносинах повер-

нення культурних цінностей саме із України. Наприклад, передбачають правила подання звернень, визначають позивачів і відповідачів у відповідних справах, регулюють питання підсудності, встановлюють ті або інші обмеження щодо юрисдикції тощо. Насправді норма ст. 5 повністю дисонує із розглядуваним поняттям із ст. 1, оскільки вона визначає вичерпні підстави повернення культурних цінностей з України, і всі ці підстави випливають із договорів (тобто, є зобов'язаннями, які взяті на себе сторонами відповідного договору). Доречно процитувати норму ст. 5 цього Закону повністю: «Культурні цінності, що на законних підставах перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб України, але походження яких пов'язане з історією та культурою інших держав, можуть бути повернуті до цих держав шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок».

Спробуємо окреслити коло суб'єктів, яких стосується визначення поняття «повернення культурних цінностей» із ст. 1 і коло суб'єктів, на яких діє норма ст. 5, а також з'ясувати коло суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані дві названі норми. У нормі абзацу двадцять четвертого ст. 1 йдеться про позови і звернення «... України, інших держав, їх уповноважених органів», про рішення судів України або іноземних держав тощо. Поза сумнівом, що держави, їх уповноважені органи, суди держав тощо є суб'єктами публічно-правових відносин, відповідно, регулятивний вплив цієї норми спрямовано на регулювання відносин у сфері публічного права.

Для висновків щодо норми ст. 5 слід звернутися до її тлумачення у взаємному зв'язку із нормами Цивільного кодексу України. Частина перша його ст. 318 встановлює, що суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені ст. 2 цього Кодексу. У свою чергу, частина перша ст. 2 визначає, що учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, а частина друга ст. 2 відносить до учасників цивільних відносин також державу Україна, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Здається, що законодавець у ст. 2 Цивільного кодексу України в першу частину помістив суб'єктів приватного права (що має розумітись само собою), а в другу – суб'єктів публічного права (на що зроблено ще й окрему вказівку). Це підтверджується також іншими статтями, які містять найбільш загальні, визначальні норми щодо права приватної і щодо права державної власності. Так, норма частини першої ст. 325 Цивільного Кодексу України визнає, що суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи, а частина перша ст. 326 – що у державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Навіть такий стислий, побіжний погляд на норми Цивільного кодексу України дає змогу твердити, що за відсутності окремих вказівок чи уточнень, при вживанні словосполучення «фізичні та юридичні особи» (у всіх відмінках), йдеться про осіб приватного права (фізичні особи у цивільно-правових відносинах такими є за визначенням, а юридичні – якщо про інше прямо не вказано у відповідному формулюванні нормативного акта), а не про державу. Так само переконливим вбачається твердження, що при вживанні законодавцем формулювання «власність фізичних чи юридичних осіб» (чи подібного) йдеться про власність приватну, а не про власність державну. Формулювання «у власності фізичних чи юридичних осіб України», поза сумнівом, вказує на національний закон таких фізичних чи юридичних осіб (тобто, загалом на громадян України і юридичних осіб приватного права, створених згідно із законодавством України), а не на те, що згадана власність є державною.

Таким чином, вважаємо, що за відсутності будь-яких вказівок на Україну, інші держави, територіальні громади тощо як суб'єктів публічного права та за наявності вказівки на «фізичних чи юридичних осіб України» без будь-яких додаткових уточнень про вид їх права власності, у ст. 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» міститься норма, яка регулює відносини у сфері приватного права й ця норма не може регулювати відносини публічно-правового характеру, як внутрішні, так і міжнародно-правові.

Також зауважимо, що абзац сімнадцятий ст. 1 цього Закону визначає «вивезення культурних цінностей» як фактичне переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою метою через митний кордон України культурних цінностей з території України без зобов'язання їх зворотного ввезення в Україну. Дане визначення стосується безпосередньо тільки вивезення тих культурних цінностей, які знаходяться у приватній власності суб'єктів приватного права – юридичних чи фізичних осіб. Такій позиції кореспондує і норма ст. 14 названого Закону, яка без будь-яких підстав для неоднозначного розуміння визначає, що названі в ній культурні цінності (що якраз і належать до державної власності) вивезенню з України не підлягають. Так, згідно з названою нормою ст. 14 вивезенню з України не підлягають культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання; культурні цінності, включені до Національного архівного фонду; культурні цінності, включені до Музейного фонду України.

У контекст цього системного тлумачення додамо, що згідно зі ст. 22 Закону України «Про музей і музейну справу»¹⁸ вивезення за межі України музейних предметів, колекцій і зібрань, що належать або підлягають занесенню до державної частини Музейного фонду України, забороняється, крім випадків тимчасового їх перебування за кордоном для експонування на виставках, реставрацій або проведення наукової експертизи на підставі свідоцтва на право тимчасового вивезення відповідно до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» та погодження з центральним органом виконавчої влади у сфері культури і туризму.

У Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»¹⁹ також забороняється вивезення з території України архівних документів, крім випадків тимчасового їх експонування, наукової експертизи або реставрацій за кордоном (частина перша ст. 41).

Право власності на документи Національного архівного фонду може бути передано лише згідно з міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, і законами України (частина перша ст. 10).

Отже, не плутаймо праведне з грішним, тлумачачи названі норми законодавства, навіть «на наше глибоке переконання». Це все від необізнаності в юриспруденції або лобювання від лукавого.

Компенсаційну реституцію самотужки не скасувати

С. Кот у своїх працях не тільки ставить під сумнів правовий статус культурних цінностей, переміщених на територію України внаслідок Другої світової війни, як часткової компенсації за заповідіяні нацистськими окупантами збитки, а взагалі заперечує в міжнародному праві наявність такого виду відповідальності, як компенсаційна реституція.

«Поняття так званої «компенсаторної реституції» ніколи не фігурувало в документах воєнної та повоєнної доби, – наполягає він, – воно виникло в Російській Федерації вже в 90-х рр. ХХ ст. в процесі вироблення офіційної позиції російської влади та підготовки актів російського законодавства щодо долі культурних цінностей, переміщених на територію Росії внаслідок Другої світової війни»²⁰. У такому висновку маємо не що інше, як бажане видавати за дійсність через свою необізнаність у міжнародному праві.

У цьому аспекті вживаються такі терміни, як «субституція», «компенсаційна (компенсаторна) реституція» або «*restitution in kind*» (рівноцінна реституція) та інші. Як зазначає М. Богуславський (Російська Федерація): «По суті, незалежно від термінології, в усіх випадках йдеться про одне і теж саме, а саме про відшкодування збитків, завданих культурній спадщині, коли повернути сам предмет немає можливості»²¹.

«Коли безпосередня реституція неможлива, – пише В. Ковальські (Польща), – тоді застосовується так звана компенсаційна реституція як засіб відшкодування збитків особливого характеру (наприклад, унікальних пам'яток, витворів мистецтва тощо) шляхом надання відповідних еквівалентів»²².

Аналогічної позиції дотримуються також українські правознавці В. Денисов, Д. Коваль, В. Максимов та інші²³.

Встановленню договірних норм у цій сфері передувало формування міжнародних узвичаєнь та, здебільшого, на їх основі звичаєвих норм міжнародного права. Так, після Віденського конгресу 1814–1815 рр. порушувалося питання про повернення Єгипту та Італії історичних пам'яток, які були пограбовані або пошкоджені під час Наполеонівських воєн.

Після Першої світової війни компенсаційна реституція була передбачена в низці Мирних договорів Версальської системи (1919–1921 рр.), в яких окремо оперували категорією майна історико-культурного значення. Так, у Версальському мирному договорі союзних держав з Німеччиною (1919 р.) встановлювалося загальне правило, що коли реституція не може бути здійснена, громадяни держав-союзниць мають право на компенсацію чи еквівалент (п. 7 ст. 297)²⁴. Подібне положення знаходимо в інших мирних договорах союзників із сателітами Німеччини: у ст. 249 Сент-Жерменського договору з Австрією, в ст. 177 Нейського договору з Болгарією та в ст. 232 Тріанонського договору з Угорщиною²⁵.

Це положення було конкретизовано і застосовано у Версальському мирному договорі щодо зобов'язань Німеччини перед Бельгією «повернути Лувенському університетові... рукописи, інкунабули, друковані книги, мапи та предмети колекцій, які відповідатимуть за численністю й цінністю схожим предметам, знищеним при спаленні Німеччиною в бібліотеці Лувена» (ст. 247).

Як зазначав уродженець Львова, професор-правознавець С. Нахлік, ці договори не обмежувалися ліквідацією наслідків тільки Першої світової війни. Вимоги про повернення культурних цінностей стосувалися претензій також до більш віддалених періодів.

По-друге, передбачалася компенсаційна реституція, яка полягала в поверненні (заміні) аналогічними культурними цінностями у випадку, коли їх оригінали втрачені.

По-третє, у деяких випадках передбачалося повернення певних об'єктів до місця, з яким вони були традиційно пов'язані²⁶.

Отже, Версальською системою міжнародних договорів було закладено прецедент, який став основою для формування і становлення компенсаційної реституції як виду відповідальності в міжнародному праві.

Дещо інше правове регулювання компенсаційної реституції культурних цінностей маємо в Ризькому мирному договорі 1921 р. між Україною та Росією, з однієї сторони, і Польщею, з іншої. За ст. 11 цього договору під реституцію підпадали і повертались Польщі архіви, твори мистецтва, різні воєнні трофеї, бібліотечні та архівні зібрання тощо, які були вивезені з її території від 1 січня 1772 р. по 9 листопада 1918 року. Йшлося також про компенсаційну реституцію, яка певною мірою була відмінною від Версальської, оскільки була можлива у випадку входження цінності до історико-мистецької колекції.

Сторони Ризького договору погодились у тому, що систематизовані та науково опрацьовані колекції, які є основою скарбниць світового культурного значення, не повинні підлягати розпорошенню. Тобто у випадку, коли вилучення певного предмета із такого зібрання може порушити його цілісність, «крім випадків його тісного зв'язку з історією або культурою Польщі», він «за згодою обох сторін... повинен залишитись на місці за еквівалент у вигляді предмета рівноцінного наукового або художнього значення» (п. 7 ст. 11)²⁷.

Питання реституції культурних цінностей, пограбованих нацистами під час Другої світової війни, повинні у всіх випадках розглядатися в світлі Декларації від 5 січня 1943 р., яку підписали уряди СРСР, США, Великої Британії і п'ятнадцять інших держав – членів антигітлерівської коаліції. У Декларації вони

попереджали «усіх тих, кому належить відати», що члени антигітлерівської коаліції «мають намір зробити все можливе для ліквідації методів позбавлення власності, що практикувалися урядами, з якими вони знаходяться в стані війни, стосовно країн і народів, які зазнали без усякої причини, нападу і розграбування». Далі держави, які підписали Декларацію, попереджали агресора, що «повністю резервують за собою право оголошувати недійсними будь-яку передачу чи будь-який правочин стосовно власності прав та інтересів будь-якого характеру»²⁸.

Тому реституція культурних цінностей із території переможеної Німеччини, яка несла особливу юридичну відповідальність як держава, що розв'язала агресивну війну, має безпрецедентну специфіку і особливості. Реституцію, замість Німеччини, здійснювали союзні держави Антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великобританія і Франція), які ліквідували нацистські органи влади і організували на території Німеччини власну верховну владу (Контрольну Раду в Берліні), а для зон окупації союзних держав – Головні командування військових адміністрацій у Німеччині.

Юридична, моральна і культурна обґрунтованість рівноцінного відшкодування збитків Німеччиною, як агресором, у 1945 р. не викликала ні в кого заперечень. За рішенням окупаційного влади Німеччину було зобов'язано відновити знищені й пограбовані культурні цінності своїм історико-культурним надбанням.

21 січня 1946 р. Контрольна Рада прийняла документ «Визначення поняття «реституція», в якому викладалися загальні принципи повосенної реституції, а 17 квітня 1946 р. – документ «Чотиристороння процедура реституції», в якому розкривалися вже методи і механізми реалізації реституції.

Ці документи визначили: «Право на реституцію мають тільки ті держави, територія яких була окупована повністю або частково збройними силами Німеччини або силами її союзників. Якщо реституція предмета не може бути проведена, то право стягуючої сторони на реституцію задовольняється шляхом компенсації із німецького майна рівноцінними речами. Всі питання, які пов'язані з реституцією, Контрольна Рада буде розв'язувати з урядом країни, у якої було викрадене майно. Щодо майна унікального характеру, реституція якого неможлива, будуть встановлені спеціальні інструкції»²⁹.

У червні 1946 р. такі інструкції були схвалені Координаційним Комітетом і передбачали, що вимога про заміну могла бути пред'явлена тільки на ті предмети унікального характеру – художні твори, предмети прикладного мистецтва, історичні реліквії, рідкісні рукописи і книги, предмети, які являли собою науково-історичну цінність. При цьому визначалося, що «заміна буде проводитись з усякого майна..., що належало Німеччині, будь то німецьким офіційним агентствам, громадським або приватним юридичним особам...»³⁰.

Якщо ставити під такий сумнів ці норми міжнародних документів щодо компенсаційної реституції, який має місце у мого опонента, цитуємо: «...Рано чи пізно, а німецькі культурні цінності, у своїй переважній більшості, повернуться на батьківщину. Але при цьому реально постає питання: «яке моральне обличчя перед світом матиме Україна як держава, що фактично переховувала чужі культурні цінності, повністю вилучивши їх з власного й світового культурного обігу?»³¹. Дотримуватись такої позиції – це все одно, що заперечувати підсумки Другої світової війни за вироком Нюрнберзького трибуналу 1945–1946 рр., яким звинувачено нацизм у злочинах щодо культурної спадщини європейських народів, що було надалі підтверджено Генеральною Асамблеєю ООН.

Компенсаційний реституційний обов'язок щодо культурних цінностей прямо чи опосередковано покладався також на сателітів гітлерівської Німеччини за Паризькими мирними договорами (1947 р.). Згідно зі ст. 75 договору з Італією, ст. 24 договору з Угорщиною, ст. 24 договору з Болгарією, ст. 23 договору з Румунією передбачалося, якщо в окремих випадках цим країнам немає як провести реституцію предметів, що становлять історичну або археологічну цінність і є частиною культурного надбання Об'єднаної Нації, з якої ці предмети було вивезено їх арміями, владою або громадянами силою чи з примусу, ці країни зобов'язувалися передати предмети такого гатунку і приблизно рівноцінні вивезеним, оскільки такі предмети можуть отримати в цих країнах³².

Як підсумок, у ХХ ст. можна визначити три етапи становлення компенсаційної реституції як виду міжнародно-правової відповідальності: Версальський, Ризький та Паризький. Кожен із них має свою специфіку і модифікацію, оскільки компенсаційна реституція встановлювалася як міжнародно-правове зобов'язання у міжнародних договорах у різні історичні періоди за різних воєнних обставин тощо. І відносини компенсаційної реституції залишаються в сучасному міжнародному праві актуальними.

За сучасним міжнародно-правовим регулюванням розмір реституції має відповідну визначеність. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12 грудня 2001 р.³³ зазначається, що тема відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння має величезне значення у відносинах між державами. ГА ООН прийняла до відома розроблені Комісією міжнародного права Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння і пропонувала державам взяти їх до уваги, не порушуючи при цьому питання про їх майбутнє прийняття або іншого належного заходу. У них встановлено, що держава, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправний акт, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння. Повне відшкодування збитків, заподіяних міжнародно-протиправними діяннями, як визначено в статтях, здійснюється у формі реституції, компенсації та сатисфакції або окремо, або у їх поєднанні (ст. 34 Додатку до Резолюції ГА ООН 56/83 від 12 грудня 2001 р.).

- ¹ Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.
- ² Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2006. – № 4. – С. 96–119.
- ³ Там само. – С. 104.
- ⁴ Кот С. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) / С. Кот // Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 21. – С. 170.
- ⁵ Опанасенко О. Проблема повернення культурних цінностей (Україна-Німеччина) / О. Опанасенко // Наукові записки ІІІ і ЕНД ім. Ф. Кураса НАН України. Вип. 42. – С. 221–231.
- ⁶ Там само. – С. 226.
- ⁷ Опанасенко О.І. Реституції в контексті Європейських домовленостей / О.І. Опанасенко // Гілея: науковий вісник. – К., 2015. – Вип. 94. – С. 66–71.
- ⁸ Там само. – С. 67.
- ⁹ Опанасенко О.І. Українсько-німецьке культурне співробітництво 1991–2008 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук / О.І. Опанасенко. – К., 2010. – С. 19.
- ¹⁰ Реституція // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана». – Т. 5. – С. 297.
- ¹¹ Опанасенко О.І. Реституції в контексті Європейських домовленостей / О.І. Опанасенко // Гілея: науковий вісник. – К., 2015. – Вип. 94. – С. 70.
- ¹² Там само. – С. 68.
- ¹³ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / В.І. Акуленко. – К.: Юстініан, 2013. – 608 с.
- ¹⁴ Матеріали Міністерства культури України «Щодо наради з приводу проблемних питань стосовно реституції культурних цінностей». – 2017. – С. 7–8.
- ¹⁵ Тлумачення норм права // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 80–82.
- ¹⁶ Котляревський І.П. Повне зібрання творів / І.П. Котляревський. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 249.
- ¹⁷ Максимов В.В. Правова охорона культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.В. Максимов. – К., 1997. – 16 с.
- ¹⁸ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.
- ¹⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.
- ²⁰ Кот С. Про деякі актуальні питання повернення та реституції культурних цінностей в контексті норм міжнародного права та законодавства України / С. Кот // Сайт «lostart.org.ua»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/research/834.html>
- ²¹ Богуславський М.М. Культурные ценности в международном обороте / М.М. Богуславский // Правовые аспекты. – М., 2012. – С. 234.
- ²² Kowalski W. Restytucja dzieł sztuki, studium z dziedziny prawa międzynarodowego. – Katowice. – 1993. – S. 43.
- ²³ Див., наприклад: Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / В.І. Акуленко. – К.: Юстініан, 2013. – 608 с.; Денисов В. Право українського народу на культурні цінності / В. Денисов // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 55–58; Коваль Д. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом / Д. Коваль. – Одеса, 2016. – 418 с.; Максимов В. До питання про правові підстави повернення культурних цінностей / В. Максимов // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – Матеріали науково-практичного симпозиуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика (грудень 1996)». – С. 160–163.
- ²⁴ Цит. за: Ключников Ю.В. Версальський мирний договір / Ю.В. Ключников, А.В. Сабанин. – М., 1925. – С. 92.
- ²⁵ Цит. за: Ключников Ю.В. Сент-Жерменський мирний договір / Ю.В. Ключников, А.В. Сабанин. – М., 1925. – С. 61; Ключников Ю.В. Трианон / Ю.В. Ключников, А.В. Сабанин. – М., 1926. – С. 55; Там само. – С. 41–42.
- ²⁶ Nachlik S. La protection internationale de biens culturels en cas conflit arme / S. Nachlik // Resuel des cours de l'Academe de droit international. – 1967. – P. 100–101.
- ²⁷ Цит. за: Правова охорона культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах / за ред. Ю.С. Шемшученка та В.І. Акуленка. – К., 1997. – Кн. 2. – С. 544.
- ²⁸ Там само. – С. 484.
- ²⁹ Акуленко В.І. Міжнародне право культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / В.І. Акуленко. – С. 273.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2006. – № 4. – С. 106.
- ³² Цит. за: Правова охорона культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах / за ред. Ю.С. Шемшученка та В.І. Акуленка. – К., 1997. – Кн. 2. – С. 495, 496, 498, 499.
- ³³ Резолюція ГА ООН 56/83 від 12 грудня 2001 р. // Сайт «undocs.org»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://undocs.org/ru/A/RES/56/83>

Резюме

Акуленко В.І. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України.

У статті аналізується доволі не і помилкове тлумачення істориками Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Як наслідок, виправдовується передача з політичних мотивів переміщених культурних цінностей на території України, які є компенсацією за зруйновані й пограбовані нацистами у Другій світовій війні українські музеї, бібліотеки, архіви, загалом історико-архітектурні пам'ятки.

Ключові слова: реституція, реституція культурних цінностей, компенсаційна реституція, архів Баха, колекція Кенігса, Друга світова війна, переміщені культурні цінності.

Резюме

Акуленко В.И. Кое-что о нормативное регулирование «реституции» культурных ценностей из Украины.

В статье анализируется произвольное и ошибочное толкование историками Закона Украины «О вывозе, ввозе и возвращении культурных ценностей». Как следствие, оправдывается передача по политическим мотивам перемещенных культурных ценностей на территорию Украины, которые являются компенсацией за разрушенные и разграбленные нацистами во Второй мировой войне украинские музеи, библиотеки, архивы, в общем историко-архитектурные памятники.

Ключевые слова: реституция, реституция культурных ценностей, компенсационная реституция, архив Баха, коллекция Кенигса, Вторая мировая война, перемещенные культурные ценности.

Summary

Akulenko V. Something about the normative regulation of the “restitution” of cultural values from Ukraine.

The article analyzes the arbitrary and wrong interpretation by historians of the Law of Ukraine “On the export, import and return of cultural values”. As a result, the transfer for political reasons of displaced cultural values to the territory of Ukraine, which are compensation for Ukrainian museums, libraries, archives, on the whole historic and architectural monuments, destroyed and sacked by the Nazis during the Second World War, is justified.

Key words: restitution, restitution of cultural values, compensatory restitution, Bach Archive, Koenigs Collection, World War II, displaced cultural values.